

DUTOR IJROCHILIGIDA BEZAK (ORNAMENTIKA) ELEMENTLARINING QO‘LLANISHI: NAZARIY VA AMALIY TAHLIL

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i06.018>

Obidova Robiyaxon Habibullo qizi
Qo‘qon davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek an‘anaviy cholg‘u ijrochiligining eng qadimiy va ommabop namunalaridan biri bo‘lgan dutor ijrochiligidagi bezak (ornamentika) elementlari, ularning strukturaviy tuzilishi, estetik ahamiyati va ijro uslublari nazariy tahlil qilinadi. Maqolada o‘zbek musiqashunoslik maktabining yetakchi olimlari, shuningdek, Sharq allomalarining musiqiy risolalaridan iqtiboslar keltirilgan holda, nola, kashish, mola, zaxma, xonish kabi bezak turlarining melodik chiziqni boyitishdagi funksiyasi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: dutor, ornamentika, bezak elementlari, nola, kashish, mola, zaxma, an‘anaviy ijrochilik, musiqiy risola, cholg‘u ifodaviyligi

USE OF ORNAMENTAL ELEMENTS IN DUTOR PERFORMANCE: THEORETICAL AND PRACTICAL ANALYSIS

Obidova Robiyaxon Habibullo qizi
Kokand State University

Abstract: This article theoretically analyzes the elements of ornamentation in the performance of the dutor, one of the most ancient and popular examples of Uzbek traditional musical instruments, their structural structure, aesthetic significance and performance styles. The article, citing excerpts from the musical treatises of leading scholars of the Uzbek school of musicology, as well as Eastern scholars, reveals the function of such types of ornamentation as nola, kashish, mola, zakhma, khanish in enriching the melodic line.

Keywords: dutor, ornamentation, ornamental elements, nola, kashish, mola, zakhma, traditional performance, musical treatise, expressiveness of the instrument

O‘zbek xalq musiqa merosining asriy an‘analari o‘zining serqirraligi, chuqur falsafiy ma‘nosi va boy ifoda vositalari bilan ajralib turadi. An‘anaviy ijrochilikda kuyning ichki dramaturgiyasini, hissiy ta’sirchanligini ta’minlovchi eng asosiy komponentlardan biri - bu ornamentika (bezak san’ati) hisoblanadi. Sharq musiqasida

bezaklar shunchaki kuyni bezovchi, tashqi estetik vosita emas, balki asarning mohiyati va ichki kechinmalarini ochib beruvchi, unga jon bag'ishlovchi asosiy elementdir.

Dutor cholg'usi o'zining mayin, lirik va shu bilan birga nihoyatda falsafiy tovush tarovati bilan o'zbek xalqining ma'naviy hayotida alohida o'ringa ega. Mashhur olim Abdurauf Fitrat o'zining "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" (1927) asarida ta'kidlaganidek: "Dutor - o'zbek xalqining yurak sadosidir. U o'zining sodda tuzilishiga qaramay, inson qalbining eng nozik qirralarini ifoda eta olish qudratiga ega."

Dutor ijrochiligida bezaklar melodik skeletni (asosiy kuy chizig'ini) tiriltiruvchi, unga milliy kolorit bag'ishlovchi instrumental nutq elementlaridir. Mazkur maqolada dutor ijrochiligidagi asosiy bezak turlari, ularning ijro texnikasi hamda nazariy asoslari tahlil etiladi.

Musiqiy ornamentika tushunchasi O'rta asr Sharq allomalarining risolalarida "tazyin" (bezash), "tavshih" yoki "tahsin" atamaları ostida keng o'rganilgan. Abu Nasr al-Farobiy, Ibn Sino, Safiuddin al-Urmaviy, Abdulqodir Marog'iy kabi mutafakkirlar tovushlar orasidagi o'tishlar va ularning bezalishi haqida qimmatli fikrlarni bayon etganlar.

Farobiy o'zining fundamental "Kitob al-musiqal-kabir" ("Musiqal haqida katta kitob") asarida tovushlarni bezash va ularning insonga ta'siri haqida shunday yozadi: "Asosiy tonlar (tovushlar) binoning poydevori bo'lsa, ularning orasidagi mayda bezaklar, qisqa tovushlar va nola-kashishlar binoning naqshlaridir. Naqshsiz bino ko'zga sovuq ko'ringanidek, bezaksiz musiqal ham ruhni hayajonga sola olmaydi."

Ibn Sino ham "Shifo" kitobining musiqaga bag'ishlangan qismida tovushlarning biridan ikkinchisiga ohista siljishi (zamonaviy tilda *glissando* va *portamento*) hamda parda ichidagi mikrotonal o'zgarishlar musiqaning jonli tabiatini belgilashini ta'kidlaydi. Dutor ijrochiligidagi bezaklar ana shu qadimiy nazariy qarashlarning amaliy ko'rinishidir.

Bezak elementlarining qo'llanish xususiyati bevosita cholg'uning tuzilishi bilan bog'liq. Dutor - ipak ipli (yoki maxsus sintetik ipli), pardali, chertib chalinadigan (gofretli/zaxmali) torli cholg'u hisoblanadi. Unda tovushning tebranish vaqti (sustain) nisbatan qisqa. Shuning uchun, tovushning uzoqroq jaranglashini ta'minlash va kuy oqimida "bo'shliq" qolmasligi uchun ijrochi turli tezkor bezaklardan foydalanishga majbur bo'ladi.

Musiqashunos olim, professor Fayzulla Karomatov o'zining "O'zbek xalq cholg'u musiqasi" tadqiqotida shunday deydi: "Dutorning ipak torlari va parda tuzilishi uning sadosiga o'ziga xos yumshoqlik beradi. Bu cholg'uda dinamik kontrastlardan ko'ra, parda ustida barmoqlar bilan bajariladigan appojatura, vibrato va glissandolarning milliy muqobillari - nola, kashish va molalar ko'proq ahamiyat kasb etadi."

Dutor ijrochiligida ornamentika elementlarini shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Chap qo'l (barmoq) yordamida hosil qilinadigan bezaklar.
2. O'ng qo'l (mizrob/noqund/barmoq zarblari) yordamida hosil qilinadigan bezaklar.

Quyidagi jadvalda an'anaviy dator ijrochiligidagi eng faol bezak turlari va ularning G'arb musiqashunosligi atamaları bilan qiyosiy tavsifi keltirilgan:

Bezak nomi (Milliy atama)	G'arb musiqasidagi muqobili	Ijro etilish uslubi va mexanikasi
Nola	Vibrato / Tremolo (parda ichida)	Chap qo'l barmog'ini pardadan uzmay, torni yuqori-pastga ohista cho'zish.
Kashish	Glissando / Portamento	Tovushni urgandan so'ng, barmoqni bir pardadan ikkinchi pardaga sirg'altirib o'tkazish.
Mola	Mordent / Gruppetto	Asosiy tovushdan yuqori yoki pastdagi qo'shni pardaga tezkor borib-kelish.
Zaxma (Zarblar)	Rasgeado / Flajolet elementlari	O'ng qo'l ko'rsatkich va bosh barmoqlarining turli kombinatsiyadagi tezkor zarblari.
Pirpiratish	Tremolo	O'ng qo'l barmog'ini bir torda nihoyatda tez harakatlantirish.

Nola - nafaqat dator, balki butun Sharq an'anaviy musiqasining qalbidir. Nazariy jihatdan nola, bu - asosiy tovushning akustik markazidan sekundaning kichik bo'laklariga (sentlarga) chetga chiqishi va qaytishidir. Bu jarayon kuyga inson nutqiga xos bo'lgan tebranish va emotsionallikni beradi.

Taniqli sozanda va musiqashunos Turg'un Alimatov o'z suhbatlarida nola haqida shunday degan edi: "Torni shunchaki bosib chertish - bu ijro emas. Torning ustida barmoq yig'lashi kerak, kulishi kerak. Nola - bu sozandaning tor vositasida nafas olishidir."

Dutor ijrosida nola asosan lirik kuylarda (masalan, "Munajat", "Tanovar", "Cho'li Iroq") uzoq cho'ziladigan notalarda qo'llaniladi. U ohangga chuqur pafos va falsafiy ruh bag'ishlaydi.

Kashish (forscha - "tortish", "cho'zish") bezagi ohanglar o'rtasidagi bog'liqlikni, uzviylikni ta'minlaydi. G'arb cholg'u ijrochiligidagi *legato* va *glissando*ning sintezini eslatuvchi kashish dutorda turlicha ijro etiladi. Masalan, quyi pardadan yuqoriga intilish orqali ijro etiladigan kashish kuyga intilish, ko'tarinki ruh bersa; yuqoridan quyiga qarab sirg'alish lirik xomushlik yoki xotirjamlik kayfiyatini yaratadi.

Musiqashunos olim Is'hoq Rajabov "Maqomlar masalasiga doir" (1963) asarida kashish bezagiga yuqori baho berib, uni maqom kuylarining ichki aloqadorligini ta'minlovchi "oltin ko'prik" deb ataydi.

Mola asosan tez va o'rtacha sur'atdagi kuylarda ("Dutor bayoti", "Farg'ona tong otguncha" kabi asarlarning raqsiy qismlarida) dinamik ritmika va o'ynoqilik yaratish uchun xizmat qiladi. Mola ijro etilganda barmoqlar nihoyatda yengil va elastik harakat qilishi lozim, aks holda kuyning tabiati og'irlashib qolishi mumkin.

O'zbekistonda shakllangan an'anaviy dator ijrochilik maktablari (Buxoro-Samarqand, Xorazm, Farg'ona-Toshkent) bezak elementlarini qo'llash borasida o'ziga xos lokal xususiyatlarga ega.

1. Farg'ona-Toshkent dator maktabi: Bu maktabda bezaklar nihoyatda nafis, lirik va murakkab asabiy-psixologik holatlarni ifodalashga yo'naltirilgan. Nola va kashishlarning o'ta nozik kombinatsiyalaridan foydalaniladi (Turg'un Alimatov, Ganijon Toshmatov ijro uslublari).

2. Xorazm dator maktabi: Bu yerda o'ng qo'l zarblari (zaxma, pirpiratish) va ritmik bezaklar ustuvorlik qiladi. Kuylar ko'proq epik va jo'shqin xarakterga ega bo'lib, chap qo'l bezaklari aniq va qat'iy parda tuzilmalariga tayanadi (Kamiljan Otaniyazov an'analari).

3. Buxoro-Samarqand maktabi: Shashmaqom cholg'u yo'llari bilan uzviy bog'liq holda, bezaklar vazmin, klassik shaklda, har bir pardaning qat'iy akustik vazifasini saqlagan holda qo'llaniladi.

Dutor ijrochiligida bezak (ornamentika) elementlari shunchaki texnik mahorat ko'rsatkichi emas, balki asrlar davomida shakllangan milliy tafakkurning, musiqiy tilning asosi hisoblanadi. Nola, kashish, mola va turli zarb usullari orqali oddiy melodik chiziq tirik va ta'sirchan nutqqa aylanadi.

O'rta asrlar Sharq musiqiy risolasidan tortib bugungi zamonaviy musiqashunoslik tadqiqotlarigacha bo'lgan nazariy manbalar shuni ko'rsatadiki, ornamentika cholg'u musiqasining polifunksional elementi bo'lib, u asarning ritmik, melodik va estetik mazmunini belgilaydi. Dutor bezak san'atini ilmiy asosda o'rganish va kelajak avlod sozandalariga yetkazish, o'zbek an'anaviy musiqasining o'zligini saqlab qolishning muhim omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat, Abdurauf. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. - Toshkent: Fan, 1927 (qayta nashr: 1993).
2. Karomatov, Fayzulla. O'zbek xalq cholg'u musiqasi. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.
3. Rajabov, Isxoq. Maqomlar masalasiga doir. - Toshkent: O'zdamnashr, 1963.

4. Al-Farobiy, Abu Nasr. Kitob al-musiqa al-kabir (Musiqa haqida katta kitob). (O'zbekcha tarjima va sharhlar). - Toshkent: Sharq, 2011.
5. Otaqo'ziyev, M. Dutor ijrochiligi uslubiyoti. - Toshkent: O'qituvchi, 2018.